

Kapronczay Katalin

Földi János és a természettudományi szaknyelv

A XVIII. századi polihistorok egyike, küzdelmes és meglehetősen rövid élete során az orvosláson kívül botanikával, állattannal, nyelvészettel és verstannal, költészettel és műfordításokkal is foglalkozott. A két nagy kortárs költő, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály, atyai barátjának, tanítómesterének vallotta, bensőséggé vált levelezésben állott Kazinczy Ferencsel. Nem volt sziporkázó egyéniség, a társaság középpontja, inkább szigorúan tárgyilagos karakter, kissé száraz, „iskolamesteres”, szókimondó természetű, akinek „temperamentumához több só és olaj kellene”, ahogyan Pálóczy Horváth Ádám jellemezte (Nagy 1975: 660).

ÉLETE Földi János 1755. december 21-én született a Bihar megyei Szalontán. Korán árvaságra jutott, kisebb-nagyobb megszakításokkal, minden anyagi támogatás nélkül, a saját erejéből végezte iskolai tanulmányait. Szorgalma azonban nem volt hiábavaló, 1773. április 24-én lépte át először a debreceni Kollégium küszöbét. 1777-ben azonban kénytelen volt Bárádon tanítói állást vállalni, hogy a továbbtanuláshoz szükséges anyagiakat megkeresse. Egy év múlva – 1778. március 25-én – tért vissza, hogy félbeszakított tanulmányait befejezze. A Kollégiumban mindenekelőtt a kiváló természettudós, Hatvani István (1718–1786) tudása és egyénisége vonta bűvkörébe. Feltehetően Hatvani révén került kapcsolatba Weszprémi Istvánnal (1723–1799) és azzal az értelmiségi körrel, amely időről időre összegyűlt Debrecen nagy tiszteletnek örvendő városi orvosa házában. Hatvani és Weszprémi hatásának köszönhetően egyre inkább az orvostudomány felé irányult érdeklődése, de – ismét anyagi okok miatt – csak 1784-ben, immár 29 évesen tudott beiratkozni a pesti orvosi karra. 1788 októberében letette záróvizsgáit, és novemberben átvehette orvosdoktori oklevelét. Egyetemi tanárai közül elsősorban Rác Sámuel (1744–1807) gyakorolt rá hatást. Nem csupán magas szintű szakmai tudása, hanem a tudományok magyar nyelvű művelése okán is nagy tisztelettel nézett fel rá. Amikor 1794-ben megjelent Rác Sámuel *A' borbélyi tanításoknak első és második darabja*

című műve, az első magyar nyelven közreadott egyetemi tankönyv, a professzort versben üdvözlő három versíró egyike Földi János volt, Ányos Pál és Csokonai Vitéz Mihály mellett.

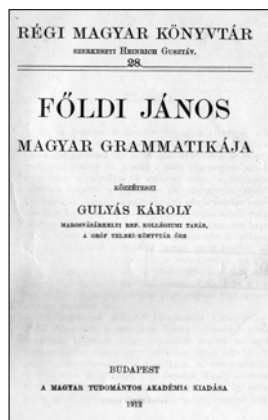
A pesti évek más szempontból is nagy jelentőségűek voltak Földi életében, bekapcsolódott a mozgalmas tudományos és irodalmi életbe. Megismerkedett idősebb Ráday Gedeonnal (1713–1792), aki nagyra értékelte a művelt, szorgalmas fiatal embert. Földi gyakori látogatója és használója volt a Rádayak péceli könyvtárának, amely a korszak egyik legjelentősebb, és tematikailag leggazdagabb nemesi könyvgyűjteménye volt, ahol megtalálta a felvilágosodás korának összes jelentős műve mellett a legkiválóbb orvosi munkákat is. Ráday ajánlásával került közelebbi kapcsolatba Kazinczy Ferencsel (1759–1831), aki korrektori feladatot bízott rá az akkor indult kassai *Magyar Museum* című folyóiratnál. Ebben az időszakban már megjelent néhány verse is a *Magyar Musában*.

1789 januárjában elfoglalta a városi orvosi állást Szatmárnémetiben. Itt három évet töltött el, életének erről a szakáról csak Kazinczyhoz írt levelei nyújtanak néhány adatot. Messze került a szellemi élet megszokott pezsgésétől,

hiányoztak az eszmecserék, a könyvek. Bár idejének legjelentősebb részét az orvosi munka töltötte ki, Kazinczyhoz írott leveleiben körvonalazódtak tudományos tervei: a historia naturalis, a fűvészség, a grammatika és a poézis területére vonatkozó kutatások és összegzések szándéka. Szintén Kazinczyhoz írt levélből tudjuk, hogy 1789-ben megírta a „fűvésztudományról” azt a hosszú levelet, amely feltehetően alapja volt az 1793-ban megjelent *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról* című könyvének. 1790-ben állította össze a *Hadi és más nevezetes történetek* című folyóirat szerkesztői által meghirdetett pályázatra grammatikáját. Ugyancsak szatmári tartózkodása alatt kezdte el *Természeti historia* című munkájának írását is. Mindhárom mű elemzésére a későbbiekben visszatérünk. Szatmárnémetiben házasodott össze Weszprémi István 16 esztendő, Julianna nevű leányával.

1791-ben a hajdúkerület orvosává választották Földit, ettől fogva a hat hajdúváros (Böszörmény, Nánás, Dorog, Szoboszló, Vámospercs és Hadház) lakosságának orvosi ellátása, a városi seborvosok és bábák oktatása, munkájuk ellenőrzése, a közegészségügyi viszonyok szemmel tartása, járványok idején a szükséges intézkedések meghozatala és betartatása, a népesség egészségét befolyásoló környezeti tényezők felmérése stb. az egyedüli orvos, Földi feladatává vált. Amikor 1792 januárjában hivatalát elfoglalta, 33 086 ember orvosi ellátása nehezedett rá, és ez a szám tízéves munködése alatt feltehetően emelkedett. A tisztség elfogadása lakóhelyének megváltoztatásával járt együtt, életének elkövetkezendő éveit Hadházán töltötte. Minden negyedévben legalább egyszer fel kellett keresnie a székhelyén kívüli városokat és a tapasztaltakról

pontos jelentést készíteni. Bár orvosi szakkönyvet nem írt, a Hajdú-Bihar megyei levéltárban őrzött hivatali jelentései kiváló képességeiről, szaktudásáról nyújtanak képet. 1801. április 6-án hunyt el „mellbetegségben”.

FÖLDI GRAMMATIKÁJÁNAK LÉTREJÖTTE A Bécsi Tudós Társaság elnevezéssel ismertté vált szellemi kör alapvetően a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című időszaki kiadvány köré tömörültekből tevődött össze, kezdetben legfontosabb tevékenységük a folyóirat közreadása volt. A kissé nehézkes című folyóirat 1789. július 7-én indult, 1791-ig változatlan címmel jelent meg, majd 1792-től *Magyar Hírmondó*-ra változott a címe. Görög Demeter (1760–1833) és Kerekes Sámuel (cca. 1757–1800) nevéhez fűződik a lap kiadása, akik feltehetően a hatóságok figyelmét akarták elterelni a furcsa címmel, azt a látszatot keltve, mintha csak a török háborúk koráról szóló írásokat kívánnának megjelentetni. A munkatársi gárdájában jelentős számú orvost foglalkoztató társulás a folyóirat közreadásán túlmenően igen jelentős szerepet vállalt a nyelvművelés, nyelvújítás területén is, ennek érdekében pályázatot hirdettek meg. 1789. szeptember 25-én jelent meg a pályázati felhívás magyar nyelvtankönyv megírására 1790. július 13-i, majd december végi meghosszabbított határidővel. Földi a *Mindenes Gyűjtemény*ből értesült a pályázatról, de csak december végén tudta meg a feltételeket. A lehetőség fellelkesítette Földit, hiszen régóta dédelgetett terve megvalósulását jelenthette. Erről így vallott a *Mindenes Gyűjtemény* hasábjain: „Igen nagy öröömre vált, a’ mit mostanában a’ Gyűjtemény’ egyik Levelében olvasék, hogy tudniillik a’ Magyar Grammatikára jutalom tétetett fel. Ez régtől fogva való tzelom és igyekezetem, hogy ebben én is megpróbáljam, mit tehetek... Minékünk most egy hoszszas, egészen meg-győző Grammatikára volna szükségünk, melly tsak az okosabbak’ meg-vizsgálásokra való lenne: azt azután rövidebb Compendiumba

lehetne szorítani, és a’ lenne a’ Népnek, vagy az idegeneknek használó könyvetske” (1789: 369–370).

Összesen öten pályáztak, köztük volt Földi János és Gyarmathy Sámuel (1751–1830) orvosdoktor is. A munkák elbírálását mindenekelőtt a debreceni, kolozsvári és a nagyenyedi főiskolák tanáira bízta (Benkő 1982), majd a debreceni Domokos Lajos városi főbíró, Hunyady Ferenc szuperintendenst, Szikszay György prédikátort és Benedek Mihály egyházkerületi aljegyzőt is bevonták a döntéshozatalba. A határozat végül 1794-ben született meg. Az első díjat nem adták ki, a második díjat 26 arany formájában Földi János kapta a „*Grammatica est Philosophia verborum subtilis et acuta*” jelíggel benyújtott *Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika* című munkájáért. A harmadik díjat megosztva hárman nyerték el: Veres Mihály debreceni polgár, Benkő László nagyenyedi „tógátus-teológus” és Gyarmathy Sámuel. Földi és Gyarmathy írásáról nagy elismeréssel szóltak ugyan, ennek ellenére egyikük írása sem került – változatlan formában – kiadásra. Felhasználva a szövegeket – talán a bíráló mindenképpen okosabb a bíráltnál elv alapján –, elkészítették a később „*Debreceni-Grammatika*” néven ismertté vált magyar nyelvtant, amelyet 1795-ben Bécsben kiadott, a címlap tanúsága szerint a pályázatot meghirdető társaság, amely ekkor már *Magyar Hírmondó* címen jelentette meg folyóiratát. A kötet egy nyelvi iskola, valamint rendkívül sok vita, bírálat kiindulópontja lett. Mind a kortársak, mind az utókor sokat foglalkozott vele, a vélemények erősen megoszlottak (Csetri 1974). Kazinczy Debrecent

a nyelvi konzervativizmus félszékének tartotta, hasonló ellen-szenvvel nyilatkozott róluk és tevékenységükről, mint egész élete folyamán Verseghyről. Jó barátjának – a grammatikában érintett – Földi Jánosnak is elítélően nyilatkozott róluk. Egyes vélemények szerint, amikor Földi ki akarta adni *Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika* című munkáját, éppen Kazinczy rendkívül éles hangú kritikája miatt fulladt kudarcba a megjelentetés. „Bosszant Debreczen – írta Kazinczy Berzsényinek egyik levelében – kik azt tartják, hogy a’ Magyar nyelv eine abgeschlossene Sprache, mint a’ görög és római, és hogy ebből sem elvenni nem szabad semmit, sem hozzáadni, sem változtatni” (Benkő 1982: 16–17). Feltételezhetően a debreceniekkel való személyes ellentétei vetítődtek ki a *Grammatikára*, mivel semmi egyéb nem indokolja az éles és egysíkú bírálatot. A kötet szerkesztői a következőképpen nyi-

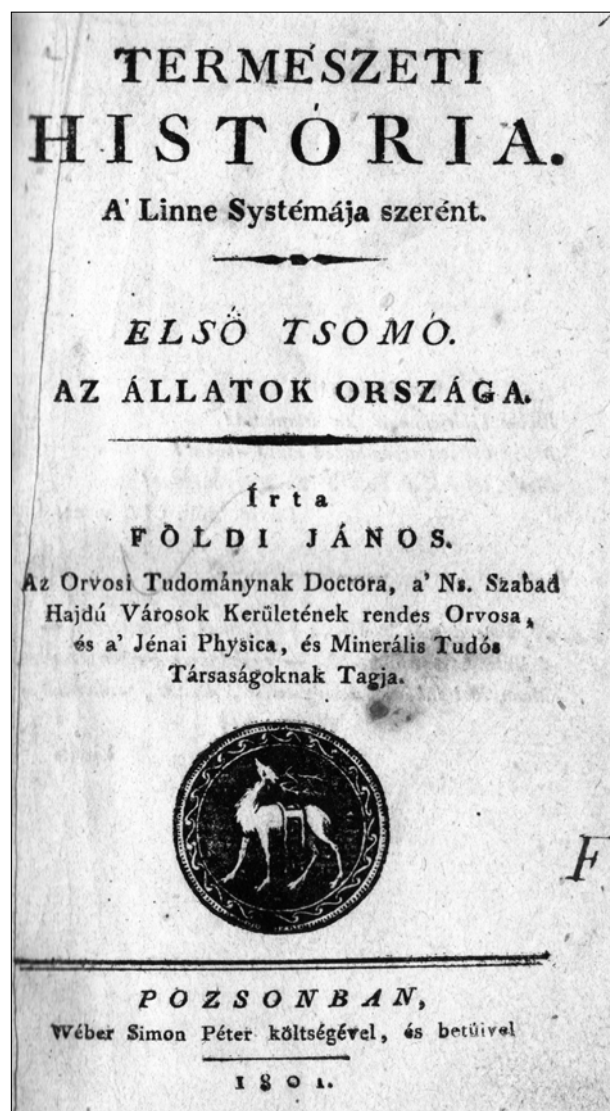
latkoztak az újításokról a bevezetőben: „Új szók tsinalása nem tilalmas...”. Ezek használatát főként a tudományban tartották kívánatosnak, ugyanakkor a meghonosodott idegen szavakat sem akarták kiirtani a szaknyelvi alkalmazásból. Az előzőekben már említett nyelvtani zűrzavar, a helyesírási ingadozás és következetlenség, a sok esetlen új szó és alkalmatlan, erőltetett szakkifejezés, valamint mindezeket átérezve a nyelvért való aggodás arra ösztönözte őket, hogy kimondják: szükséges, elengedhetetlen a jó nyelvtan és egy jó szótár, amely törvényül szolgál az íróknak, egyenlőséget hoz az irodalomban, a tudományok magyar nyelvű műveléséhez létrehozza a nyelvi eszközöket. Ezt a gondolatmenetet később Toldy Ferenc is bírálta. Elsősorban azért, mert a grammatika megírását alapos előtanulmányokhoz kötötte, a szótárról pedig úgy vélekedett, hogy „a szótár [...] csak gyűjtője és bírálója lehet [...] egy tudományos irodalom által teremtett műnyelvnek” (Toldy 1864–1865: 113–114), vagyis nem lehet előbb összeállítani a szótárt, mint ahogyan a nyelvhasználatban azok létrejönnek. A *Debreceni grammatikáról* pedig összegezve azt a véleményt alkotta, hogy legalább annyi kárt okozott a nyelvnek, mint hasznot, hiszen a református iskolákban hosszú évtizedekig tankönyvként használták, ezért „bemotskolta az öszves református irodalmat is hosszú időre” (Toldy 1964–1965: 35; lásd még 37, 150–164, 178–181).

A közelmúltban Benkő Loránd már sokkal higgadtabban foglalta össze a debreceniek működését, és értékelte a *Grammatika* jelentőségét a XVIII. századi nyelvújításban. Szerinte, bár Debrecen valóban a nyelvi konzervativizmus híve volt, a korabeli nyelvtanok között mégis ez volt az egyik legszínvonalasabb, mivel nem hirdette egyértelműen az ortológiát. Az általuk túlzásnak vélt modernizálást elsősorban a szép-irodalomban igyekeztek megakadályozni, a fiatal nemzedék eleven, eddig szokatlan stílusát ítélték el, „különös cifraság”-nak, „a beszédben való helytelen bujálkodás”-nak tartva azt.

A pályázaton – csak félsikerrel – részt vett két orvosdoktor kedvét szerencsére nem szegte a fiaskó. Gyarmathy Sámuel nyelvészeti kutatásai az *Erdélyi Nyelvűvelő Társaság* körében, Aranka György (1737–1817) támogatásával bontakoztak ki, az ő támogatásukkal nyomtatták ki a pályázati munka alapján készült kétkötetes nyelvmesterét (Gyarmathy 1794).

Földi *Grammatikája* kissé kalandosabb utat járt meg a jóval későbbi kinyomtatásig. Halála után a kézirat egy debreceni gyűjtőhöz, Nagy Gáborhoz került, az ő jóvoltából többen is tanulmányozták a tartalmát, Kazinczy is többször elkérte. A gyűjtemény 1857-ben a Nemzeti Múzeum tulajdonába került. Egy köteg irományt így jegyeztek be a nyilvántartásba: „Földi János értekezése a magyar versírás, példabeszédek és közmondásokról...”. Mátray Gábornak (1797–1875), az akkori könyvtárnoknak azonban nem tűnt fel, hogy a lap-számolás 121-gyel kezdődik, vagyis Földi kéziratának csak második része került ekkor a Nemzeti Múzeum kéziratárába. A kutatók hiába keresték a többi budapesti és debreceni gyűjteményben a munka első részét, mígnem 1909-ben Szily

Kálmán (1838–1924), az Akadémia akkori főkönyvtárnoka levelet kapott a marosvásárhelyi Teleki-téka könyvtárnokától, Gulyás Károlytól (1873–1948), azzal az örvendetes információval, hogy minden kétséget kizáróan megtalálta a kézirat első részét. Ez a 120 oldal terjedelmű kézirat a *Magyar Nyelvkönyv, avagy Grammatika* címet viselte, majd az utólag ráragasztott cédulán, másik kéztől származó írással a következő szöveg található: „Írta Földi János, a' Hajdú Városok Kerülete Physicussa és Orvos Doctor... Ez a' Grammatika nyerte el a' Magyar Újságban feltett első jutalmat, melly állott 26 aranyból.” A törzsszöveg *Ditső Magyar Nemzetem* megszólítással kezdődik, a végén a dátum: „Írásm Szatmáron 1790 esztendőben Bak Havának 15-dik napján.” Több, bizonyíthatóan Földitől származó kézírással összehasonlítva egyértelművé vált, hogy a pályamunka első része került elő, ezáltal teljessé vált a mű. A további kutatások választ adtak arra is, hogy miként került a grammatikai rész a Teleki-tékába. Gulyás Károly ugyanis megtalálta Nagy Gábor 1803-ban, gróf Teleki Sámuelnek írott levelét, ebből idézünk: „Néhai Doctor Földi

János úr Magyar Grammatikáját, melyet a' Debreceni Társaság az első jutalomra méltónak ítélt és a' melyet az Özvegy Nékem ajándékozott, én némelly más nevezetes kézírásokkal együtt Excellentiádnak alázatosan ajánlom és jövő debretzeni vásárkor fel is küldöm" (Szily 1912: 3). A *Grammatika* 1912-ben, a *Régi Magyar Könyvtár* című sorozat 28. köteteként napvilágot látott, a verstan azonban csak a huszadik század második felében (1962).

MAGYAR NYELVKÖNYV, AVAGY GRAMMATIKA

A kötet három nagy fejezetre tagolódik. Első része a hangtan és alaktan, második része – *A szórakosgatásról* címmel – a mondattan, harmadik fejezete pedig a verstan.

Az első rész a hangtan mellett a helyesírási szabályokkal is foglalkozik. Csupán néhány, „modernnek” tűnő megállapítást emelem ki. A szerző elismeri, hogy a 25 latin betű nem elegendő a magyar ábécé 37 elemének a jelölésére, ezért bizonyos mássalhangzókat kettős betűvel, egyes magánhangzókat pedig mellékjelekkel (ékezettel) kell jelölni. Újszerűnek

mondható, hogy a sokak által még hosszú ideig alkalmazott *cz/tz* helyett a *c* betűt ajánlja Földi. A hosszú, kétjegyű mássalhangzók helyett a mai gyakorlat szerinti csonkított kettőzés híve (*ss*). A hosszú *ő, ű* jelölésére a kettős vesszőt javasolja a korábbi bonyolult és nyomdatechnikailag is nehezen megoldható két pont közé húzott vessző helyett. Figyelemre méltó a helyesírással foglalkozó rész. Fontos alapelveket fogalmazott meg, mindenekelőtt a kiejtés

(„kimondás”) elvét, vagyis Földi szerint „amely betűkkel a magyar hangok legjobban kifejezhetnek, azon betűkkel íratassanak” (1912: 45). A szóelemzés (Földinél „szóeredés”) elve szerint a képzett, ragozott, összetett alakokat „az eredeteknek szokott módjok szerint kell írni” (1912: 46). Földi tehát „jottista” volt, az írásban megtartotta a felszólító mód, a tárgyias ragozás és a birtokos toldalékhoz hasonló *j*-jét. A *Grammatika* további fontos megállapításai a tőhangváltásokra, magánhangzó-rövidülésekre vonatkoznak.

A nyelvtan alaktani része a szófajok felsorolásával és meghatározásával kezdődik, a kategóriák nagyrészt azonosak a maiakkal. Csupán a nyelvezet hangulatának érzékeltetésére idézzük: *Cikkely szó* (névelő), *névszó, névváltó szó* (névmás), *idő szó* (ige), *közlő szó* (melléknévi igenév), *előzgető vagy követgető szó* (igekötő, névutó), *fűzőgető szó* (kötőszó), *közbevető szó* (módosító szó). Az igével foglalkozó rész

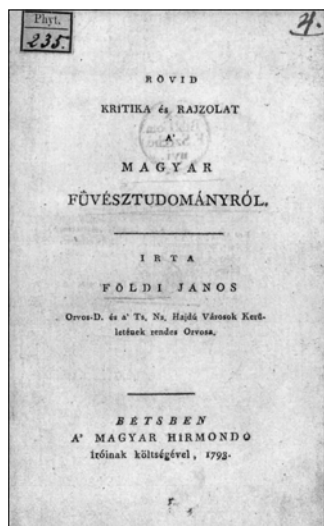
legmaradandóbb megállapításai az igeképzőkkel, az igekötőkkel és az igemódokkal kapcsolatosak, megkülönbözteti a gyakorító, kezdő, ható és visszaható igéket. Ugyancsak korszerűek a szórendet módosító esetekről vallott nézetei: amikor az ige elválik az igekötőtől, illetve megváltozik a szabályos sorrend.

Földi nyelvművelői, nyelvújítói nézeteiről is vallott, a korszak ortológiai-neológiai vitájáról is megismerjük nézeteit. Nem ellenzi a jövevényszavakkal való gazdagítást, hiszen ezt minden korban alkalmazták. Mindamelllett a mértékletességre int. „Új dolgok adódnak elő, melyeket új nevekkel szükség nevezni' s régiekkel ki nem nevezhetjük... Új szót formálni, mikor másképpen meg lehet, szükségtelen: hanem ki kell keresni a' gyökeres, tör'sökös, jó hangzású igaz Magyar szót, azoknak értelmeiket... s öszverakásaikkal kell nevezni míg lehet, az új dolgokat is. Ez a' Nyelvnek igaz pallérozása. Végre, ha ezekből sem telik, akkor kovátsoljon valaki új szót, vagy akkor magyarosítson meg idegeneket” (1912: 10).

FÖLDI ÉS A BOTANIKA A XVIII. századi orvosi szakirodalom nagy részét még mindig az orvos-botanikai művek jelentették. Az orvostudomány fontos tantárgya volt a *materia medica*, vagyis a „természet három országából” származó gyógyszeralapanyagok ismerete: a növények, az állatok és az ásványok világának megismerése és gyógyászati célú felhasználásának a kutatása. A legjelentősebb orvos-botanikai munkák szerzői orvosok voltak, illetve a legjelesebb botanikusok kutatásaik során különös hangsúlyt helyeztek a gyógynövényekre is. A városi, megyei orvosok rendszeresen előírt kötelezettsége volt a gondjaira bízott régió természeti kincseinek – növények, ásványok, gyógyvizek – felkutatása, megismerése és a gyógyászati alkalmazásukra vonatkozó adalékok összegyűjtése. Mindezen adatokat tartalmaznia kellett a kötelezően elkészítendő jelentéseiknek.

Földi János – mint a Hajdúkerület orvosa – nem csak egyéni érdeklődésétől vezérelve, de hivatali kötelezettségéből is sok időt szentelt a botanikának. Levelezéséből, feljegyzéseiből tudjuk, hogy amennyire ezt orvosi munkája lehetővé tette, járta a vidéket, erdőket, mezőket és aprólékos feljegyzéseket készített az útjába került növényekről, állatokról, az akkor már tudományos körökben népszerűvé, elfogadottá vált Linné-féle rendszertan alapján határozta meg ezeket. Különös gondot fordított az elnevezésekre: latinul és magyarul is megadta őket, természetesen a Linné által meghonosított kettős nevezéktan szabályai szerint. Mindezt háromkötetesre tervezett természethistóriája előtanulmányának is tekintette, amelynek azonban csak az állattani részét sikerült elkészítenie.

Botanikai feljegyzéseinek jelentős része sajnálatosan elhaladt, a hatóságoknak benyújtott jelentései között azonban szerencsére három, igencsak terjedelmes botanikai összeállítása is megtalálható 1795-ből, amelyek több mint 200 növény leírását tartalmazzák (Nagy 1975). Bár a helytartótanács

csak „catalogus”-t kért, Földi minden növény neve mellett feljegyezte a lelőhelyet is (a hadházi, bösörményi erdőben, a nánási mezőn, a vámspércsi határban, réteken, szőlőskertekben, vízállásokban, tócsákban stb.). Végül megjegyzésben közölte, hogy kívánságra a növények közül bármelyiket vagy annak magvát felküldi a pesti egyetemnek, ebből arra következtethetünk, hogy „klasszikus” herbáriumot készített magának. Megemlítette, hogy amennyiben a jövőben az összes, környéken honos növényt lassanként felsorolja, jelentései néhány éven belül az egész hajdúkerületi flórát felölelik. Erre vonatkozóan nem kapott biztatást, mert a pesti egyetemet csak a ritkább plánták érdekelték, ezért következő jelentéseibe már csakis ilyeneket vett fel. 215 növényt tartalmazó 1795-ös jelentése azonban feltétlenül tudományos értékű a Hajdúság XVIII. századvégi flórájának megismerése szempontjából.

A tudományos botanikai kutatásokhoz elengedhetetlenül kapcsolódott a nevezéktan szakszerű, korszerű megújítása, amelyhez nagymértékben hozzájárult Földi is.

RÖVID KRITIKA ÉS RAJZOLAT A MAGYAR FÜVÉSZ-TUDOMÁNYRÓL

Földi *Grammatikája* megírása idején jelezte a botanikai nyelv megújításával kapcsolatos terveit: „...ha ebben Nemzetemnek örömét ’s helyben hagyását megnyertem: többekre ösztönöztetem és önnön Nemzetem ditsősége kívánásából ezentúl a’ Magyar Fűvésztudománynak hasonló megjobbításához és kidolgozásához fogok...” (Nagy 1975: 16).

A gondolat már korábban is foglalkoztatta, és a mű megírásának szükségességét azzal magyarázta, hogy „zűrzavar, fogyatkozás és tévedés vagyon a magyar fűvésztudományban” (1793: 3).. A „rendrakás” szándéka eredményezte a *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról* című mű megírását. Mindennek alapja természetesen a Linné-féle rendszertan és az általa bevezetett kettős nevezéktan. Részletes indoklással támasztja alá Földi, hogy miért is van erre szükség. Vannak növények, amelyeknek legalább öt-hat, de nemegyszer tízféle neve is megtalálható a köznyelvben, más-kor egy botanikai nevet alkalmaznak öt-hat vagy még több növényre. „Ez a bizonytalanság és zavarodás hasznavehetlenné teszi többnyire eddig való mind orvosi, mind gazdasági könyveinket” (1793: 5). Sőt előfordul – igaz ritkábban –, hogy egy-egy növény neve megegyezik valamely állat vagy ásvány nevével. A problémát a Linné-féle rendszertan szabályaira támaszkodva kell megoldani, vagyis a rendhez, osztályhoz, nemhez, fajhoz tartozást is jelölve kapják meg a növénygyedek az elnevezésüket. Földi is fő szempontként vallotta, hogy amely növények más nemhez tartoznak, azokat másképp nevezzék. „Egy Nemnek mindenkor egy állandó Neve legyen. Tökéletesen elneveztetett a’ Plánta, mellynek egy Nemi és Fajneve vagyon, ... Ezek közül egyik a’ másik nélkül kivált a’ Fajnév, Nemi Név nélkül olyan, mint a’ Harangütő Harang nélkül, vagy az állat feje nélkül” (1793: 19).. A népi elnevezések azonban lépten-nyomon áthágják a szabályt. Példaként

a számtalan szóösszetételben szereplő *bors* nevet hozza fel, amely a legkülönbözőbb nemhez tartozó növényeket jelöli (*török bors, vízbors, borsfű, borsosfű* stb.). Máshol arra utal, hogy egy renden belül majd minden nemre ugyanazt a kifejezést alkalmazza a népi nyelv, erre a kömény, a kapor és a petrezselyem számtalan variációja a példa: *krétai kömény, hegyi kömény, vadkömény, édeskömény, réti kömény* stb.

Hosszasan sorolja tanácsait, hogy milyenek legyenek, és milyenek ne legyenek az elnevezések. Mindenekelőtt lehetőleg rövidke és – mai megfogalmazással – informatívak legyenek a nemnevek. Külön alfejezetet szentel az idegen eredetű szavaknak, logikusan és megengedő érveléssel szól ezek szerepéről: „Nem kell vaktában minden idegen Neveket felvenni, hanem tsak ott, és azokat, mellyeket szép, illendő, természetes Magyar Névvvel ... semmiképpen el nem nevezhetünk” (1793: 38). Ám „[a]z idegeneket felvévén, azokban a’ nehéz hangzásokat, Nyelvünk tulajdona szerént könnyebbítsük, a’ hosszúkat rövidítsük, néha Magyar végre fordítsuk” (1793: 39) – mondja, vagyis adoptáljuk. „Kiváltképp hasznos az illy idegen Neveket bevenni az Orvosi szerekben előforduló idegen Országi Növényekre nézve” (1793: 39).

A népi elnevezésekre vonatkozó korábbi kritikája ellenére javasolja a nevek kialakításánál a köznyelvi változat figyelembe vételét, alkalmazását. „Meggívántatik egy jó Fűvésztől, hogy okos ítéllettel adjon Nevet a Növénynek. Vegyük el hát a’ Köznéptől a’ történetből talált jó Neveket, jobbitsuk meg a’ hibásokat, adjunk azok helyett jobbakat szájokba és azokban ők tanuljanak mitőlünk” (1793: 45). Az elmélkedés végén Földi, ismételten egy új, korszerű, összefoglaló magyar fűvészkönyv összeállításáról és közreadásáról szól a Linné-féle rendszertan és a hozzá igazodó nomenklatúra alkalmazásával. Tudjuk, ez saját vágya és terve volt, amelyet korai halála megakadályozott. A botanikatörténeti feldolgozások azonban arra utalnak, hogy ő adott indíttatást a Diószegi Sámuel–Fazekas Mihály szerzőpárosnak fűvészkönyvük megírásához (1807, 1813).

A *Rövid kritika és rajzolat* ... mintegy 300, Földi által gyűjtött növénynév jegyzékével zárul, amelyeket korábbi szerzők műveiből vagy népi elnevezésekből szedett össze. Az idézett szerzők: Méliusz Juhász Péter, Beythe István, Beythe András, Szenczi Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc, Lippai János, Nadányi János, Torkos Jusztusz János, Csapó József, Benkő József, Mátyus István stb.

TERMÉSZETI HISTÓRIA, AZ ÁLLATOK ORSZÁGA

Fentiekben említett jelentéseiben természetesen az állatokkal kapcsolatos megfigyelései is helyet kaptak, 120 olyan emlős, madár, kétlábú, rovar- és féregfajta leírását tartalmazzák, amelyeket Földi a rábizott régió területén figyelt meg. Ezeket a feljegyzéseket nyilván *Az állatok országának* készülő kéziratából vagy azzal összefüggésben állította össze, de a jelentés és az 1801-ben megjelent könyv összehasonlítása során később arra a megállapításra jutottak, hogy kéziratát a nyomtatásra való előkészítés során még helyenként változtatta, finomította.

Saját megfigyelésein kívül igen kevés nyomtatott forrásmunka állt rendelkezésére. Természetesen a sokat emlegetett és példaként követett Linné-mű, a *Systema Naturae* (Leiden, 1735), de az előszóban megemlíti a göttingai Blumenbachot (1782), az akkortájt nálunk is igen közkedvelt Raff-féle tankönyvet, amely ráadásul magyarul is megjelent, tehát az elnevezések tekintetében is tanulságos lehetett számára (1799). Ebben az időben jelent meg Gáti István természethistóriája, bár ez még nem követte Linné tanait, de a magyar állatnevek vonatkozásában mégis hasznos forrás lehetett (1792). Az állattani szakszókincs összehasonlító vizsgálata később egyértelműen kimutatta, hogy a magyar állattani terminológia alapjait Földi tette le (Kádár 1978).

A mintegy 450 oldalas könyv minden egyes szócikke a tárgyalta állat – emlős, madár, rovar stb. – valamennyi nevének felsorolásával kezdődik: a magyar névvariációkat (tájnyelvi változatok is) a latin és a német elnevezés követi. Ha szöveg közben szerepel név, akkor a magyar kifejezés után zárójelben megtaláljuk a latin, esetleg a német megfelelőt is. Nyelvészeti szempontból a kötet legértékesebb része a függelékcsatolt három névjegyzék (*Az állati tulajdon nevek lajstroma, Az állatok német nevei, Az állatok deák nevei*). A jegyzékben mintegy 850 elnevezést gyűjtött össze Földi, saját bevallása szerint mintegy 15 év munkájával, nagyrészt könyvekből, de „levelezéssel is gyűjtöttem” – írja a kötet bevezetésében, sőt a „Provinciális Neveket” jártában-keltében eltanulta a néptől. Nem zárkózik el a jobbító kritika megszívlelésétől, de a méltatlan bírálatot elveti:

„Ha talán [...] a' betsmérlők és óltsárlók [...] vagy a' dologban járatlanok ízetlenkednének: a felelet itt is kész: adj jobbat, bévesszük! Jobbitson ki-ki jómóddal, és igazán, de [...] tsak a' szón, és nem a' dolgon akadozni, gántsoskodni, sem a' Nyelvnek, sem a' Tudománynak nem előmenetel, és a' kik illyenek lehetnek, azok [...] még nagyon (neonatus) most született tsetsemői agyvelejeük!” (Földi 1801).

Kádár Zoltán 450 olyan állatnevet talált a kötetben, illetve a csatolt „lajstromban”, amelyet Földi munkája tett mindmáig élő, hivatalos nomenklatúrává (Kádár 1978). Ezekből idézünk néhány hangulatos, egyértelműen népi gyökerekre visszavezethető elnevezést, amelyekről manapság nem gondolnánk, hogy egy tudományos könyvnek köszönhetjük megmaradását. Madárnevek: *pipiske, pacsirta, füstí fecske, csóka, málinkó, szarka, szajkó, széncinege, ökörszem, fülemüle, vörösbegy, füzike, poszáta, barázdabillegető, kenderike, pinty, sármány*. Vagy a többi állatfaj neveiből: *angolna, cincér, cicza (cica), cziczkány, denevér, delfin, fátyolka, futrinka, gazella, gekkó, hangya, hörcsög, kabóca, kecsge, keszeg, lajhár, muslica, pele, pudli, rozsomák, strucc, tengerimalac, természetes, tücsök, vidra, vöcsök, zörgőkígyó (csörgőkígyó) stb.*

Könyve kiadása azonban meglehetősen sokáig húzódtott, nem igazán tudni, hogy mi okból. A javított korrektúrárt Földi betekintésre és véleményezésre elküldte Sárvári Pál

(1765–1846) debreceni kollégiumi professzornak, aki dicsérszóval méltatta a munkát:

„Nagy meglepedésem van az egész munkában, de nem is tudom eléggé becsülni az Úrnak fáradhatatlan igyekezetét és az állatok neveiben rész szerént gazdag gyűjteményét, rész szerént magától csinált rövid jól hangzó és precis neveit, ahol nyelvünkben kész nevek is voltak” (Nagy 1975: 717). A sors attól az örömtől is megfosztotta Földit, hogy sokéves munkájának eredményét nyomtatásban is lássa, hiszen 1801 őszén, néhány hónappal a szerző halála után került ki a pozsonyi nyomdából a *Természeti história*. Földi János sokirányú munkássága – bár torzóként maradt az utókorra – a magyar tudománytörténet, művelődéstörténet értékes fejezete.

IRODALOM

- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvújítás történetében*. Nyelvtudományi Értekezések 113. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Blumenbach, Johann Friedrich 1782. *Handbuch der Naturgeschichte*. Göttingen.
- Csetri Lajos 1974. A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. In: Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 20–279.
- Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály 1807. *Magyar fűvész könyv: Melly a két magyar hazábam található növényeknek megismerésére vezet, a Linné alkotmánya szerént*. Csáthy György kiadása, Debrecen.
- Diószegi Sámuel 1813. *Orvosi fűvész-könyv, mely a magyar fűvész-könyv praktika része. A fűvészek és nem fűvészek számokra készült, és hasznavehetővé tétellett*. Csáthy György Kiadása, Debrecen.
- Földi János 1912. *Magyar grammatika*. Közzéteszi: Gulyás Károly. MTA, Budapest. (Régi magyar könyvtár 28.)
- Földi János 1789. XXVI. Levél. *Mindenes Gyűjtemény 2/24*: 369–372.
- Földi János 1793. *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvész-tudományról*. A Magyar Hírmondó íróinak költségével, Bécs..
- Földi János 1801. *Természeti história A' Linné Systemája szerént. Első Tsomó. Az állatok országa*. Pozsonban, Weber Simon Péter költségével és betűivel.
- Gáti István 1792. *A természet históriája*, melyben az Ásványoknak, Plántáknak és Állatoknak három világát azoknak meg-ismertető bélyegeivel, természetekkel, hasznokkal, hazájokkal, Rendbe-szedve és a gyenge Elmékhez alkalmaztatva, mind egygyütt Magyar Nyelven bocsátja ki. Máramarossziget.
- Gyarmathy Sámuel 1794. Okoskodva tanító magyar nyelvmester. 1–2. kötet. Hochmeister Márton, Kolozsvár–Szében.
- Kádár Zoltán 1978. Földi János a magyar állattani szaknyelv megteremtője. In: *Földi János-émlékkönyv*. Debrecen, 22–37. (Források és adatok Hajdú-Bihar megye művelődéstörténetéhez 1.)
- Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság*. Béts, a Magyar Hírmondó Íróinak költségével – Alberti betűivel, 1795.
- Nagy Sándor 1975. Földi János hadházi éve. (Adalékok életrajzához és hajdúkerületi orvosi működéséhez.) *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyvei* 56: 647–774.
- Raff György 1799. *Természethistória a gyermeknek*, mellyet Raff György Kristián Göttingai tanító után némely hozzáadásokkal és szükséges változtatásokkal a maga költségén magyarul kiadott és nyomtatott Fábian József. Számmer Mihály, Veszprém.
- Szily Kálmán 1912. Előszó. In: *Földi János magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 3–6.
- Toldy Ferenc 1864–1865. *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig*. Emich, Pest.